

Çarlık Rusya Yönetiminde Kars'ta Tarım ve Hayvancılık

ARZU BOY^a

Geliş Tarihi: 28.01.2017 | Kabul Tarihi: 05.04.2017

Öz: 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Kars, Rus yönetimine girdi. 3 Mart 1918 Brest Litovsk Antlaşmasına kadar Rus yönetiminde kaldı. Bu süreçte Kars'ta siyasi, idari, eğitim alanlarında değişiklikler olduğu gibi tarım ve hayvancılık alanında da değişiklikler oldu. Kars, sınır şehri olmasının getirdiği sıkıntılarının yanı sıra iklim koşullarının olumsuzluklarını da her dönem yaşamıştır. Bu olumsuzluklara rağmen tarım ve hayvancılık alanında Kars kendi kendine yetmeyi bilmiştir. Hatta dönem dönem bazı ürünlerin ihracatı bile yapılmıştır. Rus Dönemi'nin bölgeye en büyük katkısı tarım alanında olmuştur. Boş arazilerin tarıma açılması için at ve pulluk kullanılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde daha çok savaşlarda kullanılan at bu dönemde tarımda iş yükünü azaltmak için kullanılmıştır. At ve pulluğun kullanımı verimin artmasını sağlamıştır. Kars, coğrafya olarak büyükbaş hayvancılığa uygundu. Malakan atı ve ineği ilk defa bu dönemde Kars'ta yetiştirilmiştir. Ayrıca Angora Keçisi yine bu dönemde Kars'a getirilmiştir. Çalışmada Ruslar tarafından tutulan yıllıklar ve konuyla ilgili yazılı kaynaklar incelenerek Rus Dönemi esnasında tarım ve hayvancılık alanındaki faaliyetler aktarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca eserde tarım ve hayvancılık baz alınarak Osmanlı ve Rus Dönemleri karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kars, Tarım, Hayvancılık, Rusya, Malakan.

^a Kafkas Ü. Eğitim F. Sosyal Bilimler Eğitimi Birimi
arzunar@hotmail.com

Agriculture and Stockbreeding in Kars under the Rule of the Tsardom of Russia

Abstract: Kars came under the Russian rule following the 1877-1878 Russo-Turkish War. It was under the Russian domination until 3 March 1918 when the Treaty of Brest-Litovsk was signed. In this process, changes happened in Kars in the field of agriculture and stockbreeding as well as in political, administrative, and educational areas. Kars has struggled with the adversities caused by weather conditions besides the problems led by its position as a border town in every period. Despite such negativities, Kars has managed to become self-sufficient in the field of agriculture and stockbreeding. It has even exported some products from period to period. The biggest contribution of the Russian period to the region was in the agricultural field. Horse and plough were used for opening empty lands to agriculture. Horse, which was mostly used in wars during the Ottoman period, was benefited from to reduce agricultural workload in the Russian period. The use of horse and plough improved productivity. Kars was geographically suitable for cattle farming. Malakan horse and cow were bred in Kars for the first time in that period. Angora goat was also brought to Kars in that period. This study attempts to reveal the activities in the field of agriculture and stockbreeding conducted in Kars during the Russian period based on the annuals kept by Russians and the written sources related to the subject. In addition, a comparison is made between the Ottoman and Russian periods on the basis of agriculture and stockbreeding.

Keywords: Kars, Agriculture, Stockbreeding, Russia, Malakan.

© Boy, Arzu, "Çarlık Rusya Yönetiminde Kars'ta Tarım ve Hayvancılık", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 2017, ss. 417-434.

Giriş

Bölge coğrafi iklim koşulları nedeniyle hayvancılığa uygun olup, bundan dolayı halkın geçim kaynaklarının başında gelmekteydi. Bölgede tahıl üretiminin bol olarak yapıldığına 1647'de Kars'ı ziyaret eden Seyyah Evliya Çelebi'de değinmektedir. Evliya Çelebi, Kars hakkında; *"Beşinci iklimin ortasında bulunduğundan bağ ve bahçesi yoktur. Ürünü ve tahılı çoktur. Halk gayet sağlamdır"*¹ kaydını düşerek, XVII. yüzyılda bölgenin temel geçim kaynağının tahıl üretimi olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Dönemi'nde hazırlanan Erzurum Vilayetine ait son iki salname de Kars Sancağında yetiştirilen tahıl ve meyve üretimine ait istatistiki verilere göre; pirinç, keten, fasulye, bakla, duhan (tütün), üzüm, kavun, karpuz, ayva, dut, vişne elma, lahana, şalgam, lazon ve mercimek gibi hububat ürünleri yetiştirilmekteydi².

İngiliz Konsolosu W.R. Holmes, 1846'da Kars'a yaptığı seyahatte hayvancılıkla ilgili gözlemlerini şu şekilde kaleme almıştır: *"Kars'ta bol miktarda sığır bulunmaktaydı. Bana göre Türkiye'de bulunan sığır cinsinin en büyükleridir. İyi bir öküzün fiyatı iki veya üç sterlindir. Bir inek ise bir sterlin ve on shilling eder. İşittiğime göre son zamanlarda bir inek on altı sterline satılmıştır. Bunun sebebi bu ineğin günde on beş quarter süt vermesiymiş. Halbuki normal inek günde 2-6 quarter süt verir"*³. Holmes'in bahsettiği sığırlar, Oğuzlarla Anadolu'ya getirilen Doğu Kırmızısı diye adlandırılan sığırlardır. Türkiye'nin en iyi yerli damızlık ve kasaplık hayvanlarıdır. Doğu Kırmızısının ortalama ağırlığı 300-400 kg, yüksekliği 110-125 cm'dir. Ayrıca Kars'ta iki cins koyun bulunmaktaydı. Bu koyunlardan Herik cinsi, küçük gövdeli, belle ri yağlı ve yünleri beyaz olmasıyla dikkati çekmekteydi. Mazık olarak adlandırılan koyun cinsi ise iri ve uzun gövdeli, yünleri

¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, YKY, İstanbul 2006, s.167-168.

² EVS, H.1288,s.154; EVS, 1294, s.139-147.

³ Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Ankara Üniversitesi DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi II, C.2,S.2*, Ankara 1964, ss.238-249.

kısa kuyrukları büyüklüğü ile bilinmekteydi⁴.

W.R. Holmes, Kars'ta yetiştirilen tarım ürünleriyle ilgili olarak ise şunları gözlemlemiştir: “*Meyve dükkanlarında kiraz, elma, armut, kavun Aras Nehri'nin kenarlarında yetiştirilen lahana, soğan, şalgam maydanoz ve diğer sebzeler bulunmaktaydı*⁵”, az da olsa iklimi uygun olan yerlerde sebze yetiştiriciliği yapıldığına vurdu yapmaktadır. Kars'ta hububat bol olduğu dönemlerde Rusya'ya ihraç edilirdi. Buna karşılık Rusya'dan ise Kars ve çevresine pamuk ithal edilirdi, Pamuğun yanı sıra 37.000 libre pirinç ithal edilerek şehirde ve çevrede tüketilirdi. Holmes, Kars'ı hububat, Kağızman'ı ise meyve diyarı olarak tanımlamıştır. Hububatın yıllık üretimi 20.000 somar⁶'dır. Buğday ve arpa yaklaşık iklimin olumsuzluğuna göre 20.000 - 30.000 ton arasında değişmekteydi. Bu miktarın yarısı Kars ve civarında tüketilir yarısı da satılırdı. Buğday ve arpanın yanı sıra Kars'ta 1000 somar civarında keten tohumu yetiştirilmekteydi. Keten tohumundan yapılan yağ memlekette yağ ve yakacak olarak kullanılmaktaydı. 1846 yılında keten tohumuna musallat olan haşerat yüzünden bu yıl verim alınamamıştır. Ayrıca Holmes, Kars'ın tarım kapasitesinin çok fazla olduğunu fakat bunun yeterince kullanılmadığını dile getirmiştir⁷.

Kars tarih boyunca birçok savaşa sahne olduğu için tarımsal kapasiteyi fazla kullanamamıştır. Tarımsal kapasitesinin fazla kullanılmadığına Rus edebiyatının ünlü şair ve yazarı Aleksandr Puşkin'de dikkat çekmiştir. Puşkin; 1829'da Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kars ile ilgili gözlemlerinde, tarım arazilerinin bol olduğunu fakat bu arazilerin halkın göç etmesiyle boş kaldığını ifade etmektedir⁸.

⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C.1, İstanbul, 1953, s.13.

⁵ Ersoy, “Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati”, ss.238-249.

⁶ Quarter, 100 librenin dörtte biridir. İngilizlerde ağırlık ölçüsü olarak, 16 ounces: bir pound (libre), 28 pounds: bir quarter'dir. Somar ise, Erzurum ve Erzincan yörelerinde kullanılan 16 kiloluk bir hububat ölçüğüdür.

⁷ Ersoy, “Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati”, ss.238-249.

⁸ Ersoy, “Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyaha-

Erzurum vilayet salnamesindeki istatistiklere göre 1877 (1294) Kars Sancağında yetiştirilen hayvan istatistikleri aşağıdaki gibidir;

Tablo 1: 1876 sayımına göre Kars Sancağındaki Hayvan İstatistikleri⁹

Hayvan	Adet
Hımar(Eşek)	6.000
Oğlak	15.000
Dişi Koyun	25.000
İğdiş	500
Kısrak	1.500
Ayır	10.110
Dana	8.000

Bunların dışında bu dönemde Kars'ta 3400 kıyye keçi kılı¹⁰, 3400 kıyye koyun yapağısı elde edilip, ihtiyaçlar karşılanıyordu. Mahalli dericilik için kırk iki bin keçi ve koyun derisi, dokuz bin öküz-manda derisi elde ediliyordu. Hayvanlardan elde edilen ürünlerin ticaret malzemesi olarak dış ülkelere ihraç edildiği de bilinmekteydi. Ayrıca tabloda gösterilen hayvanlar içerisinde ayır, koyun ve oğlağın sayı itibarıyla fazla olduğu görülmektedir. Ayırın eşeğe göre fazla olmasının sebebi atın Türk toplumunda farklı bir yeri olması, ticaret ve ulaşımda kullanılmasıdır. Ayrıca at, savaş zamanında da ayrı bir değere sahiptir. Koyun sayısının fazla olmasının sebebi ise sermaye olmaksızın her türlü arazide yetiştirilmesidir.

1. Rus Dönemi'nde Kars'ta Hayvancılık

1876 Osmanlı Dönemi'ndeki son nüfus sayımına bakıldı-

ti", ss.238-249.

⁹ EVS, H.1294, s.122-141.

¹⁰ Kıyye: Okka ile aynı manaya gelir. Dört yüz dirhemlik bir ağırlık ölçüsünü ifade eder. (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2002,s.519).

ğında nüfusun 100.000'in üzerinde olduğu görülmektedir¹¹. Rus Dönemi'nde 1897'de yapılan nüfus sayımında ise 162.723 erkek, 129.755 kadın olmak üzere toplam nüfus 292.478 olduğu görülmektedir. Yirmi bir yılda meydana gelen bu artış hızı normal bir artış olmayıp, bölgeye Ruslar tarafından yerleştirilen Khakhol, Dukhobor, Malakan, vb. Rus kolonilerinden kaynaklı bir artıştır¹².

Osmanlı Dönemi'nde Kars halkının büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Rus işgaline girdikten sonra bölge halkının büyük çoğunluğu yine tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Nüfusun % 76'sı çiftçilikle % 6'sı ise hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Hayvancılık yapanların büyük bir kısmı tarım ile de ilgilenmekteydi. Toplamda, halkın % 82'sinin geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı¹³. İklim şartları çok elverişsiz olduğundan dolayı ahırın ısısından yararlanmak amacıyla ahırlar evlere bitişik yapılıyordu¹⁴.

Bu dönemde at besiciliği hayvancılık da önemli bir yer tutmaktaydı. Tür olarak en yaygın olan at cinsi Malakan atıydı. Malakan atı dışında Kars'ta bulunan at türleri küçük ve zayıf yapıları ile dikkat çekmekteydi. Malakan at ırkı ise güçlü ve adaleli olup, 1.48 -1.58 cm yüksekliğinde güçlü bir yük hayvanı özelliğine sahipti. Rus işgali esnasında Kars'ta Rus Dönemi'nden kalan bu ırk son zamanlarda damızlığı olmadığı için tükenmek üzeredir. Osmanlı Devleti'nde daha çok savaş için kullanılan atlar bu dönemde tarımda güç kaynağı olarak kullanılmaya başlandı. Tarımda verimi arttırmak için atın iş gücünden yararlanılmaya çalışıldı¹⁵. Rus Dönemi'nde tarımda kullanılan atlardan elde edilen saçaklar bölgede yazlık evlerin bacalarının örtülmesinde kullanılıyordu. Öte yandan bölgenin eko-

¹¹ İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İÜEF, Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1978, ss. 343-363.

¹² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.553; Esin Dayı, *Elviye-i Selase (Kars Ardahan Batum) de Milli Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum 1997, s.8.

¹³ Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti, Bir Zamanlar* Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 169.

¹⁴ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II,s.228.

¹⁵ "Kars", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, C.VI, İstanbul 1982, s.4497.

nomik durumu düzgün olan kesimi ticaret ile uğraşıyordu. At besiciliği fazla talep görmüyordu¹⁶.

Bu dönemde bölgede Zavot ineği veya Malakan olarak adlandırılan melez bir inek türünün gelişmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Danimarka kökenli bir inek türü ile sadece Kars'ta bulunan Doğu Kırmızısı adı verilen sığır türünün karışımı ile elde edilen Malakan İneği hayvancılıkta et ve süt veriminin artışına sebep olmuştur¹⁷.

Osmanlı Dönemi'nde yapılan koyun yetiştiriciliği bu dönemde artarak devam etmiştir. 1912'de Ardahan civarını ziyaret eden Yarbay Boris Esadze'ye göre davar içindeki keçi sayısı yetmiş üç bin olarak verilmektedir. Rusların Kars'ı işgalinden sonra Sarıkamış ilçesinin Alisofu Köyüne yerleşen Rumlar, beraberlerinde ince yünlü Angora keçi türünü bölgeye getirmişlerdir. Ayrıca Angora keçilerinin yerli keçi ırklarıyla çifleştirme deneyleri yapıldı¹⁸. Deneyler sonucunda Angora keçilerine benzer bir tür ortaya çıktı. Rumlar bu keçilerin bir kısmını bölgede iskan ettirilen Malakanlara satarak Angora keçisinin yaygınlaşmasını sağladılar¹⁹.

Arıcılık bölgede başka bir uğraş alanı olarak dikkat çekmekteydi. Rus Döneminin Askeri valisi Frankini'ye göre Kars balı çok meşhurdu. Türk Hükümeti döneminde Kars'tan dışarıya bal ihraç edilmekteydi. Özellikle Kars, Ardahan ve Oltu civarında arıcılık yaygındı.

1878-1882 yıllarında Müslüman ahalinin çoğunun göçü ile birlikte bölgede hayvan sayısı büyük oranda düşmüştür. 1882-1913 yılları arasında daimi nüfusa göre kişi başına düşen hayvan sayısı 3.21'den 3.69'a yükselmiştir²⁰. Rus Dönemi'nde kişi başına düşen hayvan sayısında Osmanlı Dönemine göre bir düşüş mevcuttur. Bu düşüş daha çok davar sayısından kaynak-

¹⁶ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II,s.228.

¹⁷ "Kars", "Yurt Ansiklopedisi", C.VI, s.4497.

¹⁸ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II,s.230.

¹⁹ Badem, Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti, s.178.

²⁰ Badem, Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti, s.178.

lanmaktadır. 1888’de bölgede toplam on yedi bin beş yüz otuz beş at, iki yüz on üç bin sekiz yüz yetmiş sekiz koyun, dört yüz altmış altı bin altı yüz yetmiş üç keçi, yedi bin altı yüz seksen üç eşek bulunmaktaydı. Bütün hayvanların toplam değeri sekiz milyon yüz altmış dokuz bin dokuz yüz on dokuz ruble, atın ortalama maliyeti elli ruble olup, bazı hayvan fiyatları ise şu şekildeydi: büyükbaş hayvan yirmi beş ruble, eşek on iki ruble, koyun- keçi beş ruble olarak alım-satımı yapılmaktaydı²¹.

Kars’ta hayvanlardan elde edilen ürünler üzerine kurulmuş imalathaneler vardı. Bu doğrultuda imalathanelere örnek vermek gerekirse sadece Kağızmanda on bir süthane vardı²². Ardahan’da da un değirmenlerine nazaran daha az kazanç elde edilen bizonlarla çalıştırılan süthaneler bulunmaktaydı. Süthanelerin yıllık geliri ise bin yedi yüz seksen ruble olarak tespit edilmiştir. Bölgede hayvancılık sektörüne bağlı olarak süt ürünleri kursu açılmış, bu kurslarda peynir, yağ üretimi vb. dallarda halka uygulamalı eğitim verilmekteydi²³.

Ruslar, imalathaneyi zavot olarak ifade etmekteydiler. Kars’ta yerli Türk halkı zavot yerine mandıra kelimesini kullanmaktaydılar. 1898 istatistiğine göre Kars’ta hayvancılığa dayalı vergi ödeyen ve pazar için üretim yapan imalathaneler aşağıdaki gibidir;

Tablo 2: 1898 Sayımına Göre Pazar İçin Üretim Yapan İmalathaneler

Cinsi	Adedi	İşçi Sayısı	Yıllık Üretimi (Rus Rublesi)
Yağ imalathanesi	5	12	5.000
Peynir imalathanesi	1	4	4.000
Dericilik imalathanesi	4	8	2.000

²¹ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II,s.228.

²² Kafkas Kalendar, na 1894 god, otd V, s.129.

²³ STsSA, Dosya No:1438-1-724

Tablodaki imalathaneler küçük işyerleri şeklindeydi. Kars Rus işgaline girmeden bir yıl önce 1293/1876 yılındaki istatistik verilerde Kars sancağında altı yüz yirmi dört işyeri bulunmaktaydı. Fakat bu iş yerlerinin kaç tanesinin hayvancılığa dayalı imalathane olduğu tespit edilememiştir²⁴. 1904'te Ardahan'da kurulan elli dört işçinin çalıştığı bir mandırada, 17.6 ton peynir, 5.7 ton yağ üretilmiştir. 1911'de mandıraların sayısının yirmi dörde yükseldiği görülmektedir. Aynı yıl bu mandıralarda 6.946 pud²⁵ (111 ton 136 kg) yağ, 12.964 pud peynir üretilmiştir. Ayrıca Anadolu'da gravyer üretimi bu dönemde Kars'ta başlamıştır²⁶.

Hayvanlardan peynir, yağ ve sütün dışında bol miktarda yün de elde edilmekteydi. Bölgede bulunan sanat okulları yün sektörünün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Okullarda öğrenci sayısı oldukça fazladır. Okullardaki öğrenci sayısının fazla olması yün sektörünün bölgede gelişmesine vesile olmuştur²⁷. Bu durum Kağızman'da açılan sanat okullarına bağlanabilir²⁸. Özellikle Kürt kadınlarının koyun yününden yaptıkları halılar, en iyi halı olarak çevrede kabul görmekteydi²⁹. 1888'de on beş bin pud yün üretimde kullanılmıştır. Kağızman'da okullara bağlı olarak açılan kurslarda yine yünden keçe, örülmüş çanta, çuval, perde için parça, palas, halı dokuması yapılmaktaydı. Halılar için kızkök, kiraz, erik, kuzu kulağı ve bataklik çamurundan olan bitkisel boyalar kullanılmaktaydı³⁰. Keçe, kilim ve halılar genellikle Erzurum'a gönderilerek orada satılmaktaydı³¹.

Bazı ürünlerin başka illere gönderilmesine rağmen Kars'ta dış dünya ile bağlantısı olmayan bir ekonomik düzen hüküm

²⁴ Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", ss.343-363.

²⁵ Pud:16.3 kiloluk ağırlık birimi.

²⁶ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, s.178.

²⁷ Kafkas Kalendar, na 1890-1891, s.251.

²⁸ Kafkas Kalendar, na 1894 god, otd V, s.129.

²⁹ Kafkas Kalendar, na 1894 god, otd V, s.129.

³⁰ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II, s.230.

³¹ "Kars", *"Yurt Ansiklopedisi"*, C.VI, s.4497.

sürmekteydi. Dış pazara yönelik bir hareketlilik yoktu. İç ticaret dış ticarete nazaran daha fazla gelişmiş durumdaydı. İç ticaret Kars, Sarıkamış, Ardahan gibi merkezlerde gelişmesine rağmen dış ticaret sınırlı olup, İthalat kürk ve mensucat ürünlerinden oluşmaktaydı. İhracat ürünleri arasında ise daha çok küçük baş hayvan, yün ve deri bulunmaktaydı. Hayvan ticaretiyle daha çok Türkler ve Kürtlerin ilgi alanına girmektedir.

2. Rus Dönemi'nde Kars'ta Tarım

Kars Rus işgaline uğramadan önce topraklar beş kısma ayrılıyordu.1.Arâzi-i Memlûke,2. Arâzi-i Mevkûfe, 3. Arâzi-i Metrûke, 4. Arâzi-i Mevat, 5. Arâzi-i Emiriyye'dir³². Arâzi-i Emiriyye devlete ait topraklara verilen isimdir³³. Burada konuyla ilgili kısım olan Arâzi-i Emiriyye üzerinde durulmuştur. Bu tür topraklarda devlet, kâr elde etmek amacıyla arazileri kişilerin kullanımına veriyordu. Bu kullanım hakkı geniş boyutta olup, neredeyse özel arazi denilebilirdi. Kullanım hakkı devlet hazinesine para kazandırmak şartıyla nesilden nesile geçmekteydi. Kullanıcının değişmesi gibi bir durum oluşursa arazi kurumları zorluk yaşamaktaydı. Eğer arazi üç sene boyunca işlenmeyip hazineye kazanç sağlamıyorsa arazi devlet tarafından alınarak başka bir kullanıcıya verilmekteydi³⁴.

Kars, Rus işgaline uğradıktan sonra bu düzende bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Rus hakimiyeti öncesinde Türk hükümetinin toprak sahibine tanıdığı imtiyazlar Ruslar tarafından kısıtlanmış, Türklerin elindeki arazilere el koyulmuştur. Bölgede bulunan Türk halkından Anadolu'nun iç kısımlarına göç edenler öncesinde sahip oldukları hakları kaybediyorlardı. Böylece kendi iradeleriyle topraklarını terk edenlerin arazileri

³² 1.Arâzi-i Memlûke: Mülk topraklarıdır. Bu tür toprakların tasarruf hakkı bütünüyle sahiplerine aittir.2. Arâzi-i Mevkûfe: Vakıf topraklarıdır.3. Arâzi-i Metrûke: Terkedilmiş topraklardır. 4. Arâzi-i Mevat: Sahipsiz topraklardır.5. Arâzi-i Emiriyye: Devlete ait topraklardır. (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*,C.VI, TTK, Ankara,1995, s.223).

³³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara 1998, s.91.

³⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.223;Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II,s.231.

devlet arazisi olarak görülüyordu. Rus yönetimi göç eden Türk ve Müslüman halkın geride bıraktığı mülklerin karşılığı olarak yerel bir miktar para ödeme yolunu seçmiştir. Rus yönetimince bu işe beş yüz bin ruble tahsis edildi³⁵. Bu miktar bütün Türk ve Müslüman halkın ihtiyaçlarını karşılama konusunda yetersiz kaldığı için halk sıkıntı içerisindeydi.

Bölgede bulunan Türk halkı Rus yönetiminin izni olmadan en küçük bir mal satışı yapamıyordu. İşgalden önce toprak sahibi olanlara ve Rus işgali konusunda sıkıntı çıkarmayanlara Rus yönetimi tarafından çeşitli kolaylıklar tanınıyordu. Bu kişilere özel araziler bile veriliyordu³⁶. Bu durum işgalin kalıcılığını sağlamak adına kullanılan yöntemlerdendi. Aynı şekilde önceden toprak sahibi olan ve işgale ses çıkarmayan Ermeni kiliselerine de Rus yönetimi ayrıcalık tanıyarak toprak tahsis ediyordu³⁷. Kars, Rus hakimiyetinde bulunduğu dönemde bölgeye en büyük katkısı tarım alanında olmuştur. Nadasa bırakılan ya da ekilmeyen toprakları ekime açabilmek için tarımda at ve pulluk kullanılmaya başlandı. 1884-1913 arası dönemde ekilebilir topraklar iki katına, tarım ve çalışan nüfus dört katına çıkmıştır³⁸.

Rus Dönemine bakıldığında baklagiller, lahana, kavun, karpuz, elma, üzüm, vişne gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Bölge Türk hakimiyetinde iken buğday üretimi çok fazlaydı. Bir pud buğday yirmi kuruşa, arpa ise beş ya da on iki kuruşa satılıyordu. 1891'de ise buğday bir ruble yirmi kuruşa, arpa ise yetmiş kuruşa satılır oldu. Bölgede buğday ve arpa sıkıntısı ileri safhadaydı. Bu sıkıntıyı gidermek için Kars'a çevre illerden buğday ve arpa getirilmiştir. Rus Dönemi'nde buğday ve arpa üretiminin düşüşü bölgeye yerleştirilen göçmenlerin bölge coğrafyasının hangi ürünlere yatkın olduğunu bilmemeleriyle açıklanabilir³⁹.

³⁵ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II,s.228.

³⁶ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II,s.232.

³⁷ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II,s.232.

³⁸ "Kars", *Yurt Ansiklopedisi*, C.VI, s.4497.

³⁹ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II, s.229; İlber Ortaylı, "Çarlık Yöneti-

Kars'ın toprakları tarıma elverişli olmasına rağmen sert iklim yüzünden sıkıntılar yaşanmaktaydı. Sıkıntılardan biride her yıl yağın dolulardı. 1888'de bölge halkı doluya bağılı olarak kırk üç bin sekiz yüz ruble kaybetmiştir. Bölgede bulunan Türk halkı kendi ekonomik durumlarının iyi olmamasına rağmen dolu ve kötü hasattan etkilenen göçmenlere hububat yardımında bulunmuşlardır⁴⁰.

Rus Dönemiyle ilgili olarak askeri vali raporlarından edinilen tarımla ilgili bilgilere göre; Askeri Vali Aleksandr, 1882 yılındaki raporunda kuraklıktan ve çekirgeler yüzünden iyi bir hasat olmadığını fakat bütün vilayette yaklaşık 2.180 ton tohumluk buğday ekilmiş ve ekilen bu tohumluktan yaklaşık 12.183 ton buğday alındığını belirtmiştir. Bu oran Rus yönetimi boyunca alınan en yüksek oranlardan biridir.

Askeri Vali Tömiç'in 1888'de kaleme aldığı raporda bölgede yaşayan halkın nitelikleri hakkında bilgi verilmiştir. Tömiç'e göre; Rusların Kars'ı işgali esnasında bölgeye yerleştirilen Malakanların kendilerine iyi topraklar verilmesine rağmen iyi işlemediklerini ayrıca onların çiftçilikten ziyade at arabacılığı, değirmencilik, ot ticareti gibi işlerle uğraştıklarını, Rumların da aynı şekilde çiftçiliğı bilmediklerini, yol yapımı ve inşaat gibi işlerde çalıştıklarını ifade ettikten sonra göçmenler içinde Du-hoborların çiftçiliğı doğru bir şekilde yaptıklarını ve onlara ait hayvan sayılarının çok olduğunu izah etmiştir⁴¹.

1890-1891 Rus Dönemi verilerine göre ekilebilir arazinin büyük bir kısmı, toprağı ekecek kimse olmadığı için boş bırakılmıştır. Dört yüz bin dönüm ekilebilir araziden sadece yüz bini ekilmiştir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi yıllar ilerledikçe ekilmiş arazinin dönümünde bir artış söz konusudur⁴².

minde Kars", ss.343-363.

⁴⁰ Kafkas Kalendar, na 1894 god, otd V, s.127.

⁴¹ Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, s.181.

⁴² Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II, s.229.

Tablo 3: Yıllara Göre Ekilmiş Araziden Alınan verim

Yıllar	Ekili Arazi(Dönüm)	Buğday (Kilo)	Arpa (Kilo)
1885	63.000	271.784	266.818
1886	64.000	290.668	263.452
1887	89.000	295.616	272.249
1888	97.000	297.680	281.699

Tabloda görüldüğü gibi yıllar ilerledikçe ekilmiş arazi dönümü ve alınan ürünlerde artış söz konusudur. 1885'te altmış üç bin dönümlük araziden iki yüz yetmiş bir bin yedi yüz seksen dört kilo buğday, iki yüz altmış altı bin sekiz yüz on sekiz kilo arpa alınırken, 1888'de doksan yedi bin dönümlük araziden iki yüz doksan yedi bin altı yüz seksen kilo buğday, iki yüz seksen bir bin altı yüz doksan dokuz kilo arpa alınmıştır⁴³.

Kars'ta ayçiçeği ekimi, bitkisel yağ üretimi bu dönemde gelişmeye başladı. Ayrıca sıcak iklime sahip alanlarda mısır, tütün ekilmeye başlanmıştır. Ancak Kafkasya'daki Kutaisi, Tiflis, Erivan gibi tütün merkezleri ile karşılaştırılamayacak kadar üretim düşüktür.

Rus hakimiyeti döneminde tarımda teknolojik manada yenilikler yaşanmıştır. Bu yenilikler tarımda iş gücü olarak kullanılan hayvan cinslerinin ıslahını da birlikte getirdi⁴⁴. Bu durum da tarımda verimliliği arttırmıştır. Bu artış Kars'ın her tarafında aynı oranda olmamıştır. Kars'ın farklı bölgelerindeki arazilerden iklim şartlarına bağlı olarak farklı miktarda verim alınmaktaydı. Bölgede tahılın ve toprağın kalitesine göre bir dönümlük araziye sekiz den on altı pud tahıla kadar ürün ekilebilmekteydi. Yıllık buğday hasadı ortalama olarak 1.320.947 pud, arpa ise 1.305.810 pud civarındaydı. Bütün tahıl hasadından yaklaşık 600 bin pud ürün elde edilmektedir. Bu da kişi başına en fazla on pud düştüğünü gösterir ki bu da yetersiz bir orandır⁴⁵.

⁴³ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II, s.229.

⁴⁴ Ortaylı, "Çarlık Yönetiminde Kars", ss.343-363.

⁴⁵ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II, s.229.

Tablo 4: 1890-1891 Takvimine Göre Bölgelere Göre Ekilmiş Arazi Sayısının Dönümü ve Alınan Ürün Miktarı

Bölge Adı	Ekilmiş Arazi (Dönüm)	Ürün (Pud) Arpa	Ürün(Pud) Buğday	Bir dönüme Ekim Miktarı (Pud)
Kars Bölgesinde	50.400	4.4	4.1	26.2
Kağızman	13.000	2.0	2.5	29.2
Ardahan	18.600	5.7	5.8	27.2
Oltu	15.000	4.1	7.0	16.2
Kars Şehri	900	3.6	5.0	36.4

Bu tablo alınan ürünün miktarının bölgeden bölgeye değiştiğinin bir göstergesidir. Ayrıca burada dikkati çeken önemli bir nokta da aynı dönüm araziden alınan buğday veriminin arpa veriminden daha fazla olmasıdır. Buradan hareketle buğdayın arpadan daha fazla mahsul verdiği söylenebilir.

Kars'ta azda olsa bostan tarımı da yapılmaktaydı. Bostancılık, bölgenin yerel halkı tarafından pek bilinmiyordu. Bu alanda genelde göçmenlerin dindar kısmı, Ermeniler ile nadiren İranlılar uğraşmaktaydı. Bostanlarda karpuz, kavun, tütün gibi ürünler yetiştirilmektedir. Meyve bahçeleri tarıma elverişli yerler olan Aras Nehri ve Oltu, Posof civarında bulunmaktadır. Kağızman'da meyve bahçelerinde altı yüz kırk dönüm arazide iki yüz otuz bin ruble değerinde elma, armut, vişne, dut, kuru kayısı, şeftali, erik, kara erik yetiştirilmekteydi. Kağızman'da pamuk da üretilmekteydi. 1910'da yirmi sekiz hektar alana pamuk ekilmiş 4.160 kg pamuk toplanmıştır⁴⁶,

Elma ve armut her sene beş bin pud, erik ise iki bin pud kadar üretilmekte ve piyasada satılmaktaydı. Ayrıca bölgede bulunan okulların, tarım şubelerinin olması tarım işlerinin ilerlemesi açısından da büyük bir avantajdır. Bu açıdan bakıldığında Kağızman'daki tarım okullarının ayrı bir yeri olduğu muhakkaktır. Örneğin Kağızman merkez okulunda tarım şubesi ön

⁴⁶ Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II, s.230.

planda tutulmaktaydı. Tarım ile ilgili işler teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Teorik konular sınıfta, pratik konular tarlada ve bahçede olmak üzere çalışmalar yapılmaktaydı. Tarım şubelerinin uygulama bahçelerinin olması sayesinde kullanılmayan boş araziler tarla olarak kullanıma girmiştir⁴⁷. Kağızman da bu okulda ayrıca ipek böcekçiliği de yapılmaktaydı⁴⁸.

Bu okul gibi birçok okul Rus yönetimi tarafından açıldı. Türk halkı bu okullara pek ilgi duymamaktaydı. Birçok Rus belgesinde bunun sebebi Türk ve Müslüman halkın eğitime sıcak bakmaması olarak yorumlanmasına rağmen asıl sebep Ruslar tarafından açılan okullarda Rusça eğitim verilmesidir. Türk ve Müslüman halk, çocuklarının Rusça eğitim almasından yana olmadıkları için bu okullara göndermemişlerdir. Bu okullarda Rusçanın öğretiminin yanı sıra Türk ve Müslüman halkı milli değerlerden uzaklaştırma hedefi de mevcuttu. Bu hedef Rusça öğretimi gibi politikalarla gerçekleştirilmeye çalışılıyordu.

Öte yandan Kars'ta tahıl öğütme ihtiyacını karşılayan değirmenler bulunmaktaydı.1891'de iki yüz kırk altı değirmen mevcuttu. Kars'ta bulunan değirmenlerin yıllık geliri yaklaşık olarak iki bin altı yüz kırk altı ruble'dir. Değirmenlerden sadece bir tanesi büyük işletme sınıfına girmektedir. Diğerleri küçük işletmeler şeklindeydi. Oltu'da ise 179 adet un değirmeni bulunmaktaydı⁴⁹.

Kağızman yöresinde yüz kırk altı değirmen vardı. Ardahan'da iki yüz yetmiş beş değirmen bulunmaktaydı. Bu değirmenlerin her birinin ortalama beş yüz- altı yüz ruble kadar kazanç getirisi bulunmaktaydı⁵⁰.

Sonuç

⁴⁷ STsSA, Dosya No:1438-1-724

⁴⁸ STsSA, Dosya No:1438-1-724

⁴⁹ Kafkas Kalendar, na 1894 god, otd V, s.128.

⁵⁰ Kafkas Kalendar, na 1894 god, otd V, s.128.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının ardından Kars, Rus yönetimine girdi. 3 Mart 1918 Brest Litovsk Antlaşması'na kadar kırk yıl boyunca Rus yönetiminde kaldı. İklim koşulları ve sınır şehri olmasından kaynaklı sıkıntılar Kars'ta sürekli yaşanmaktaydı. Bu sıkıntılara rağmen Kars, hem Osmanlı Devleti hem de Rus Dönemi'nde ilklerin yaşandığı bir Anadolu şehridir.

Rus yönetimi esnasında Kars halkının % 82'si tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. İngiliz konsolosu W.R. Holmes, 1846'da Kars seyahatinde ifade ettiği gibi Anadolu'da en büyük sığırlar Kars'ta bulunmaktaydı. Rus Dönemi'nde Kars'ta yaşanan ilkler arasında olan Malakan ineği ve atı Kars'a Ruslar tarafından getirilmiştir. İri gövdeli bir cins olan Malakan İneğinden çok fazla süt alınmaktaydı. Bu cins sonraki dönemlerde damızlığı olmadığından kaybolmaya yüz tutmuştur. Rus Dönemi'nde en fazla kullanılan hayvanlardan biride at' dır. Osmanlı Devleti Dönemi'nde savaşlarda kullanılan at, Rus Dönemi'nde tarımda iş gücünü azaltmak amacıyla kullanılmıştır. Kars'ın Sarıkamış ilçesinin Alisofu Köyü'nde Angora Keçisi bulunuyordu. Angora keçisi, Rus yönetimi esnasında Alisofu Köyüne yerleştirilen Rumlar tarafından genelde yetiştirilmekteydi.

1878-1882 yılları arasında Türk halkının Anadolu içlerine göç etmesiyle hayvan sayılarında bir düşüş olmuştur. Hayvanlardan elde edilen ürünlerden kurulmuş imalathaneler bulunmaktaydı. İmalathanelerden peynir, yağ süt bol miktarda yün elde edilmekteydi. Bu ürünlerin bir kısmı şehirde tüketilirken bir kısmı da piyasada satılıyordu. Rusların bölgeye en büyük katkısı tarım alanında olmuştur. Boş kalan araziler kullanıma açılmaya çalışılmıştır. 1884-1913 arasında ekilebilir topraklar iki katına, tarım nüfusu da dört katına çıkmıştır. Bu artışa rağmen yine boş bırakılan araziler vardı.

Kars'ta Rus yönetimi esnasında buğday ve arpa üretiminde büyük oranda bir azalma olmuştur. Osmanlı Devleti esnasında üretimi fazla olan buğday ve arpa üretiminin bu dönem azalması Ruslar tarafından bölgeye yerleştirilen gayr-i müslimlerin bölgeyi tanınamamasıyla ilişkilidir. Rus Dönemi'nde bölgeye

Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi Rus kolonileri, Nemets (Alman), Estonyalı gibi Protestan köylüler ile Anadolu ve Kafkasya'dan gelen çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi ve Asuri gibi gayri müslim halklar yerleştirilmiştir. Bölge coğrafyasına yabancı oldukları için verim alımı düşük olmuştur. Fakat göçmen halk zamanla bölgeyi tanıdıkça verim alımı artmıştır.

Bu dönemde baklagiller, lahana, kavun, karpuz, elma ve vişne gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Patatesin başlarda tarımı olmamasına rağmen sonraları yetiştirilmeye başlandı. Ayçiçeği ve bitkisel yağcılık bu dönemde başladı. Kars'ın sıcak yerlerinde pamuk, mısır ve tütün ekildi. Kars'ın çeşitli yerlerinde iklim koşullarına göre alınan ürün miktarı değişebiliyordu.

Kars'ta bulunan okulların tarım şubelerinin olması tarımın ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır. Özellikle Kağızman'daki okulların tarım şubelerinin açılması verimi arttırmıştır. Rusça eğitim verildiğinden dolayı Türk halkı çocuklarını bu okullara göndermek istemiyordu. Rus yönetimince açılan okullarda Rusça eğitimin yanı sıra Rus kültürüne yaklaştırma ve ısındırma politikası uygulanıyordu. Türk halkı çocuklarını bu okullara göndermek yerine Anadolu içlerine göç etmeyi tercih etmiştir. Türk halkının çocuklarını Rusların açtığı okullara göndermeme sebebi olarak da Rusça belgelerde Türk halkının eğitimi istememeleri olarak açıklanmaktadır. Ancak bu gerçeklerle uyumsuzdur.

Kaynaklar

Kitap ve Makaleler

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, YKY, İstanbul 2006.

Badem, Candan, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti, Bir Zamanlar* Yayıncılık, İstanbul 2010.

Dayı, Esin, *Elviye-i Selase'de (Kars Ardahan Batum) Milli Teşkilatlanma, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları*, Erzurum 1997.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2002.

Ersoy, Osman, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Ankara Üniversitesi DTCE, Tarih Araştırmaları Dergisi II*, C.2, S.2, Ankara 1964, ss.238-249.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara 1998.

Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, TTK, Ankara,1995.

"Kars", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, C.VI, İstanbul 1982.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, C.1, İstanbul, 1953.

Ortaylı, İlber, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İÜEF, Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1978, ss. 343-363.

Salnameler

EVS, (Erzurum Vilayet Salnamesi), H.1294.

EVS, (Erzurum Vilayet Salnamesi), H.1288.

Kafkas Kalendar, na 1891 god, otd II.

Kafkas Kalendar, na 1894 god, otd V.

Arşivler

STsSA (Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Gürcistan Merkez Arşivi), Dosya No:14381-724

STsSA (Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Gürcistan Merkez Arşivi), DosyaNo:14381-724